

A SZELLEMI MUNKA VÁLSÁGA.

Dr. Kornis Gyula választmányi tag előadása.

Az emberi szellem újkori fejlődésében mély tragikum lappang. A szellem egyik főtényezője, az ész, a modern természettudomány és technika megszületésével az anyag fölött sohasem sejtett, csodálatos diadalt aratott. Ugyanekkor azonban fokozatosan az anyag rabságába jutott. A modern technikai s vele a mai gazdasági kultúra bámulatos fejlődésének kiindulópontja a Bacon szava: *natúr a parendo vincitur* — ki kell kutatnunk a természet törvényeit, ezeknek engedelmeskednünk kell, vagyis alkalmaznunk őket s mienk a diadal a természet erői fölött. Ma azonban Bacon szellemes barokk metaforájának már valóságos jelentése van: a természetnek, az anyagnak maga a szellem is engedelmes rabszolgája lett. Ugyanis már nemcsak a természetet bontja szét elemeire, hanem az egyén és társadalmi életet is s azt gondolja, hogy az elemek pusztá mechanikus összege a szellem területén is élő egész. Az ész racionalizálva-mechanizálva a szellemi világot is — megöli az élet, a friss személyes életet, kiszívja belőle a lelket. A modern gyáripár racionalizált módszerei (a Taylor-, Ford-, Bedaux- stb. rendszer), a «tudományos üzemvezetés» (scientific management) az emberi munkát a leggazdaságosabbá teszik ugyan, de ugyanekkor lelketlen géprésszé, előre kikalkulált energiaforrássá személytelenítik az embert, aki mégis csak lelkes lény, személyes egész, mely pusztán eszközszerű quantummá mégsem fokozható le. Az ész az emberi társadalmat természettudományi-anyagi kategóriák alapján már nem személyes-pszichofizikai egyéniségek szerves egészének, hanem szilárd elemek halmazának nézi s keresi az exakt törvényeket, amelyek szerint ezeket az elemeket célszerűen keverheti, forgathatja, mintha az emberek is egyforma, egyéniség nélküli quantumok volnának, ahogyan a fizikai testek atomjai, melyekre az ész a számok törvényeit oly sikerrel alkalmazhatja. Ez a szociális fizika s gazdaságos alkalmazása, a szociális technika (sokszor «társadalmi politikának» nevezik) az egyéniségétől megfosztott atomember munkáját egyhangúvá, egyoldalúvá, gépiessé szárítja, természetes alkotó örömétől és magasabb rendeltetésstudatától megfosztja, kivájja,

elernyeszti és ellaposítja. Nem a szellem parancsol többé a tárgynak, hanem a tárgy a szellemnek. Az anyag diadalmaskodik a szellem természetes szükségletei fölött: az anyag produkciója *öncéllá* emelkedik.

Ennek megfelelően a szellem értéktáblája összetörik. Egyetlen önérték marad, mellyel szemben a szellem is csak eszközértékké süllyed: a *gazdasági érték*. Az értékhierarchiában a hasznossági érték monopóliumra tesz szert, melynek alá van rendelve minden vallási, művészeti, erkölcsi és tudományos érték, minden szellemi értéktermelés és alkotás. Ha *értékekről* beszélünk, ma már csak *árakat* értünk rajtuk. (Nietzsche.) A szellem, mely legyűrte az anyagot s minden *ízeben* racionalizálta a fizikai munkát, most maga is ennek fogságába került; a maga sajátos munkáját, a szellemi munkát is mindjobban mechanizálni iparkodik, pszichotechnikai módszereket agyai ki, hogy a szellemi tevékenységet is lehetőleg quantifikálhassa s előre kiszámítva egyes fázisait, a gépmunka hasonlóságára racionalizálhassa.

Korunk nagyranőtt technikai-anyagi kultúrája, bármily csodálatos is külső csillogása, lényegében a szellem uralma helyébe az anyag primátusát állította. Óriási méretű küzdelem indult meg a minőség és mennyiség kategóriája között; ma már, úgy látszik, hogy a szellemet képviselő sokszínű minőséget egyelőre legyűrte a tömegtermelés, a standardizálás, az uniformizálás. Az intellektualizmus fölött, főképp a világháború óta, diadalt ül a manualizmus. A fizikai munka értéke és tekintélye emelkedett, a szellemi munkáé lefokozódott. A fizikai munkásság képviselői, a munkáspártok jutva Európa számos országában politikai uralomra, természetes, hogy a fizikai munkának nagyobb értékét a gazdasági termelésben s nagyobb jelentőségét a társadalomban hangoztatták s iparkodtak ezt az értékfelfogást érvényesíteni kormányzati intézkedéseikben is, holott az anyagot is mindenkor csak a szellem mozgathatja s formálhatja.

A szellemi munka világszerte válságba jutott. Hogy ennek a válságnak mélyére tekinthessünk, vegyük szemügyre a fizikai és a szellemi munka *különbségét*, mi ennek a különbségnek következménye *világnézeti-etikai, szociális és jogi szempontból* egyrészt a fizikai, másrészt a szellemi munkásoknál? Mik az *okai* a szellemi munkások növekvő nyomorának és munkanélküliségének szerte a világon? Végül milyen *eszközök* állhatnak a szellemi munkások rendelkezésére sorsuk javítására?

I.

Mi a munka? A test vagy a szellem erő kifejtése valamely érték megvalósítására. A munka tehát az értékek egész hierarchiájára kiterjed: megvalósíthat vallási értéket (istentiszteletet), erkölcsi értéket (karitatív tevékenység, nevelés-oktatás), igazságértéket (tudo-

mányos kutatás), szépségértéket (a művész alkotása), életértéket (az orvos gyógyító működése), gazdasági értéket (a mérnök munkája, az életszükségleteket kielégítő tárgyak előállítás, a sokféle fizikai munka), szociális értéket (közigazgatás, a sokfajta állami és községi hivatali tevékenység) stb. Mi a különbség testi és szellemi munka között? A kettő határvonala szétfolyó. Nincsen ugyanis testi munka a szellem valamelyes közreműködése nélkül s viszont szellemi munka sincsen a testi igénybevétele, azaz fáradtság nélkül. A testi munka azonban közvetlenül használja az emberi szervezetet, a szellemi munka pedig csak közvetve az idegrendszer útján. A fizikai munkának is van mindig szellemi oldala, mely a minőségben, a célszerűségben, a gazdaságosságban nyilvánul meg. Minél többször kell változtatni a fizikai munka közben a célhoz mért eszközöket és mozgásokat, annál jobban áthatja a szellemi munka, a gondolkodás a testi munkát. Végző elemzésben a testi munka irányítója is a szellem. A játék vagy a szórakozás is a testet vagy a szellemet igénybevevő erő kifejtés, mégsem tekintjük szorosan munkának, mert közvetlen erkölcsi célja nem valamely érték megvalósítása.

A munkának *erkölcsi* szankcióját ugyanis a kultúra adja meg. A kultúra az értékek rendszere, melyeknek megvalósítása kötelességünk. Az értékmegvalósítás munka útján megy végbe. Csak annak a munkának van erkölcsi jelentősége, amely valamely kultúrértéket közvetlenül vagy közvetve megvalósít. A csatornatisztító munkás tevékenysége is komoly erkölcsi jelentőségű, mert közvetve bizonyos kultúrértékek védelmének szolgálatában áll. A fizikai munkahivatások étoszának és értékelésének erre a magaslatára még a rabszolgatartó ókorok társadalmában nem emelkedett. A fizikai munkát lenézte, a szenvedéssel (*labor*) azonosította. A szabad- vagy nemesemberhez az ókortól kezdve az újabb időkig csak a szellemi munka volt illő. Aristoteles a szellemi, tisztán a gondolkodásnak szentelt életet, a *bios theoretikos-t* tartja a legmagasabbrendű életformának, az emberi kultúra csúcspontjának, mely «legközelebb áll az isteni élethez». A szellemi munka, az igazság kutatása, a gondolkodás a szabadembernek a rabszolgával és kézművessel szemben nemcsak kiváltsága, de egyenest erkölcsi kötelessége, mert az embert az állattól éppen ez teszi különbözteti meg. A szellem tevékenységében kell tehát az embernek keresnie sajátos tökéletességét és boldogságát.

A fizikai munka értékelése már a kereszténység befolyása alatt (az emberi lélek méltósága és egyenlő értékűsége; szerzetesek munkája, céhrendszer) erősen fokozódott. A fizikai munkásoknak majdnem egy század óta folyó sikeres szervezkedése és politikai gazdasági ereje pedig az utóbbi évtizedben egyenest azonos értékűnek minősítette a testi-ipari munkát a szellemi munkával. A világháborút követő

társadalmi forradalom mindenütt kiélezte a «kézimunkás» és a «fej-munkás» ellentétét s devalválni iparkodott a szellemi munka fölényét. Sőt az egyenlőségi düh a kvalifikált, tanult vezető szakmunkást is, akinek munkaereje már szellemi tőkét képviselt, uniformizálni törekedett a többi tucattal munkással. Ez a mozgalom megfélekedzik arról, hogy a szellemi munkát *tárgyának* értéke avatja magasabbrendűvé: csakis a szellem formálja az anyagot, irányítja a testi munkát, csakis a szellemi munka az első és éltető forrása a kultúra és gazdasági-technikai élet haladásának. A testi munka csak azt hajtja végre, amit a szellem kitalált és úgy hajtja végre sikerrel, ahogyan a szellem a legalkalmasabb módot megállapítja. A testi és szellemi munka az emberi tevékenységnek csak két oldala: a testi munkának szüksége van szellemre, mely irányítja s a szellemnek szüksége van testi munkára, hogy gondolatát megvalósítsa. Az anyag formátlan marad gondolat nélkül; s a gondolat üres marad az anyagban való kidolgozás nélkül. Az emberi kultúra haladása nem a testi és szellemi munka ellentétén, hanem éppen válthatatlan egységén, összhangján és egyensúlyán épül fel. Mindkettő értékes és szükséges a maga nemében: a szellemi munkának elsősége és vezető ereje azonban soha, míg emberi kultúra és erőkifejtés van, el nem homályosulhat. E ponton a platonizmus örökérvényű marad: a szellem, a *nous* teremti meg a modellt, az ideát, melyet a fizikai erő csak megvalósít és sokszoroz.

A munkának többfajta lelki indítéka van. Az egyik az élet fenntartásának és kifejtésének, a megélhetésnek motívuma. A fizikai munkának legtöbbször ez a forrása: a testi munka többnyire bér-munka. A szellemi munkát az antik világ egészen *nobile officium*-nak tekintette; mélyen megvetette azt a szellemi munkát, mely kereset forrása. Ezért nézték le a pénzért tanító szofista rétorokat, mint eszmekereskedőket, gondolathandlékat. Sokrates nemes alakja messze kimagaslott erkölcsileg a szofisták közül, mert nem fogadott el pénzt tanításáért. Amikor az újkorban a szellemi munka is kenyérkereső hivatássá válik, akkor is megmaradt az antik felfogás csökevénye a szellemi munka ellenértékét jelentő *honorarium* (tiszteletdíj) szóban a fizikai munkát megfizető *bérrel* szemben. A platóni vagy aristotelesi etikával szemben ma egészen természetes, hogy a szellemi munkás is munkája jövedelméből él.

A munka másik nagy ösztönszerű indítéka az ember veleszületett tevékenységi vágya. Minden igazi munka értéktárgyakat teremt, tehát már eleve bizonyos értékek igenléséből, megvalósításuk vágyából fakad. A teremtő szellemi munka legfőbb forrása az alkotás vágya, a tárgy szeretete, sőt szerelme, a platóni *Eros*. A tudós az igazság, a művész a szépség, az erkölcsi vagy szociális reformátor a jóság értékét iparkodik megragadni s látható formába önteni, míg a vallásos

génusz az isteninek sugarait törekszik felfogni s életében megvalósítani. Egy-egy korszak dekadenciájának, idealizmusa megcsökkenésének jele, ha megfogyatkozik benne az alkotás vágya, a tárgyszerelem, a munka öröme. A világtörténetnek a nagy háborút követő mai periódusában éppen az egyik letragikusabb vonás, hogy mind a fizikai, mind a szellemi munkásokban erősen megbénult a hit a munka erkölcsi értékében és örömeiben. Az egyre fokozódó munkanélküliség nemcsak a testet, de a lelket, a munka odaadó szeretetét, értékigénlését, a szellemnek tárgyban való önzetlen elmerülését is mind nagyobb tömegekben meggyilkolja.

Miképp becsülte meg koronként a társadalom és az állam az alkotó szellemi munkát? A görög büszke arra, hogy neki tudósai és művészei vannak s ezt tekinti a barbárokkal szemben a hellén génusz sajátos ismertető jegyének. Perikles híres beszéde a görög kultúra jogos öntudatának, de egyben a szellemi munka legnagyobb megbecsülésének tanúsága: arra büszke, hogy a görög szereti a szépséget és igazságot, művészkedik és filozofál. Az sem véletlen, hogy Platón a tudomány embereit akarja az állam vezetőivé tenni. A hódító római már inkább a katonát, a politikust, a társadalmi és gazdasági élet szervezőit becsüli nagyra. A szellemi kultúrának magas foka kell ahhoz, hogy a hadi, politikai s gazdasági érdemekkel egyenlő értéklésben részesüljenek a tudomány, az irodalom és a művészet alkotásai. Az állam ugyanis elsősorban hatalmi szervezet, tehát főképp azt becsüli, aki hatalmát szemmel láthatóan védi, sőt növeli: a katonát, a politikust, a gazdasági embert. De a modern állam mindinkább kultúrállammá alakul át, mely érzi, hogy politikai és gazdasági hatalmának egyik legfőbb alapja a fejlett kultúra, a szervezett ész ereje. Nemcsak hatalom által lehet kultúrát teremteni, de még sokkalta nagyobb mértékben kultúra által hatalmat. Hogy mily lassan tört utat ez a belátás, melyből a sajátos szellemi munka fokozottabb megbecsülése folyik, arra jellemző, hogy amikor a XVI. század elején VIII. Henrik angol király az udvari szertartásoknál a felvonulás rendjét megállapította s 160 rangbéli fokot különböztetett meg, a tudósokat és művészeket a legutolsó csoportba sorozta be, de még itt is az angol merkantilizmus szellemében a kereskedőket elébük helyezte. (Some merchants, men of science, artists.) S milyen címen követelik később maguk a szellemi munkások a nagyobb társadalmi megbecsülést? Nem a szellemi munka magasabbrendűségének, kultúrateremtő erejének jogcímén, hanem azért, mert hasznosak a társadalomnak. Előbb Bacon a «Salamon intézetéről» való akadémiai álmában, majd Leibniz a berlini akadémia tervezetében csakis az utilitarizmus jegyében tudják igazolni a tudósok, mint szellemi munkások jelentőségét. Leibniz az akadémikusokra akarja bízni a nagy nemzeti köz-

munkák vezetését, pl. az előtött bányáknak a fegyencek munkájával való kitisztítását, új bányák nyitását, olyan kísérletek és fölfedezések irányítását, melyek az iparban hasznossá tehetők. A tudósok célja nem lehet a *curiosa*, hanem csak az *utilia* kutatása: az utóbbi kölcsönöz nekik a társadalomban jelentőséget, értéket és díszet. Csak a XVIII. század francia felvilágosodási mozgalma, a *culte de la raison* tudta kivívni igazán a szellemi munka tekintélyét és magasabb társadalmi értékelését. Minden egyénnek és társadalmi rétegnek az adja meg a maga jelentőségét és presztízsét, hogy mennyi esze van s hogy ez az ész mennyire van kicsiszolva, mekkora a műveltsége. A párisi szalonokban, ezekben a *bureau d'esprit*-kban, már Voltaire, Diderot, D'Alembert s a szellemi élet munkásainak az alsóbb néposztályból sarjadt egész serege mint egyenrangú vitatkozik az ész birtokának teljes önérzetében a hercegekkel és marquiskkal. A szellemi munkások, a szofokrácia ezután gyorsan előretör s a legmagasabb hivatalokban s méltóságokban fokozatosan elfoglalja a születési arisztokrácia helyét. A francia forradalom polgári egyenlőség eszméje egyben a személyes szellemi munka korlátlan érvényesülését is jelenti az állami és társadalmi élet minden rangfokán. A racionalizmusnak az ész megváltó erejébe vetett hite emelte föl a szellemi munkát az őt joggal megillető társadalmi polcra.

II.

Hogyan illeszkedik bele a szellemi munkások rétege a *társadalom* sokrétű szervezetébe?

A társadalomnak egynemű munkát végző tagjai hivatásuk alapján szorosabb-lazább közösséget alkotnak, a fizikai munkások éppúgy, mint a szellemi munkások. Ezek a hivatás és munka szerinti rétegek a társadalom szervezetében egymás mellé és fölé rendelve foglalnak helyet. Az egyén megtartja egyéniségét, de azért *egy-egy* hivatásközösség, azaz munkaközösség tagja. Minél egyszerűbb és homogénebb a hivatás, annál jobban olvadhat fel az egyén a maga társadalmi rétegének közösségében, annál könnyebben érvényesülhet az egyformaság és szolidaritás ösztönös érzése. Ebből érthető, hogy a fizikai munkásság országosan, sőt nemzetközileg szilárd egységes szervezetbe tömörült, míg az annyira különemű és differenciált lelkű szellemi munkások, akiknek egyénisége és hivatásköre sokkalta gazdagabb, egységes és komolyabb ütőerejű közösséget, masszívabb társadalmi tömböt mindezideig nem tudtak alkotni. A fizikai munkásnak van biztos osztályöntudata, a szellemi munkásnak igazában nincsen.

Mert melyik társadalmi osztályhoz tartozik a szellemi munkás:

a bíró, ügyvéd, hivatalnok, tanító, tanár, pap, orvos, mérnök, művész stb.? Ha a társadalom piramisát nézzük, a szellemi munkások túlnyomó részét a középső rétegben, az ú. n. *középosztályban* találjuk meg. A szellemi munkások szociális kérdése lényegében a középosztály kérdése.

Gazdasági szempontból a szellemi munkások a legutóbbi időkig, míg jókora tömegük el nem proletarizálódott, a társadalom létráján a nagytőke képviselői és a szervezett fizikai munkásság között a középső fokokat tartották megszállva. S amíg a kapitalizmus és az ipari munkásság majdnem egy század óta vívta már a maga nagy gazdasági harcát, a jórészt szellemi munkásokból álló középosztály átlag közönyösen nézte ezt a küzdelmet, nem ébredt komolyan a maga gazdasági-társadalmi érdekeinek és szolidaritásának olyan erős tudatára, mely a nagytőke és a munkásság szervezett osztályharcában hasonló szervezkedésre és érdekvédelemre serkenthette volna. Csak negyedszázaddal ezelőtt indult meg félénken a középosztálymozgalom. Liégeben 1905-ben már nemzetközi középosztály-kongresszus ülészik. A világháború a legtragikusabban a középosztályt sújtotta Európaszerte, ezért alakul meg a középosztály anyagi és szellemi érdekeinek védelmére a Nemzetközi Középosztály-únió 1923-ban Bernben.

Azonosítható-e a szellemi munkások társadalmi rétege a középosztállyal? Ha az «osztály» fogalmát itt nem a maga zárt logikai merevségében fogjuk fel, hanem voltaképpen a rugalmasabb társadalmi típust értjük rajta, akkor a szellemi munkásokat *tipikusan* a középosztályba tartozóknak kell minősítenünk. Átmeneti formák természetesen nagy számmal vannak: az alsó rétegből állandóan sokan emelkednek fel szellemi munkájukkal a középső rétegbe, innen számosan a vagyonosabb felsőrétegbe s viszont nem ritka a középosztályból való visszabukás az alsóbb társadalmi rétegekbe.

Bár a középosztályhoz való tartozásának kétségkívül egyik *átlagos* ismertetőjegye a közepes vagyon vagy jövedelem, mégis az, mai a középosztályt legsajátosabban jellemzi az alsóbb osztállyal szemben, a fejlettebb *szellemi habitus, a magasabb műveltség*. Ez az a fonál, mely egymagában a szellemi munkásokat az ú. n. középosztályhoz fűzi. A középosztály a katexochén művelt értelmiségi réteg, egy nemzet szellemi energiáinak legfőbb forrása. Szellemi kezdeményező erő, tudományos és művészi tevékenység, felfedezés és feltalálás, a munka szervezése és irányítása, közigazgatás, az ehhez szükséges elhatározó-képesség és személyi felelősség elsősorban (persze távolról sem kizárólagosan) a középosztály tipikus sajátága. A Földön nem az északi sark eszkimója, sem a tropikus tájak szerecsene építette föl az emberiség mai kultúrájának hatalmas dómját: éppígy a társadalom rétegei

közül is sem az egészen nincstelenek hideg és sivár világa, sem a nagyon gazdagok elpuhító bősége teremti meg a kultúrát, hanem a kettő közé eső középrendnek műveltségi öve, melyben a szellemi értékek kultusza hagyományoszerű s az új nemzedékeknek folyton tovább-ösztönző indítékul szolgál. A középosztály éppen azért, mert főképp szellemi munkásokból áll, a haladást nem keresi egyedül az anyagi jólét fokozásában, mint ahogyan a szervezett fizikai munkásság történelmi materializmusának marxi dogmatikája vagy a plutokrácia midási életbölcseje, hanem a szellemi-erkölcsi értékek lehető megvalósításában. (L. Mi a középosztály? c. tanulmányomat: Kultúra és Politika 1927. 183. 1.) A szellemi munkás, mert szellemi munkás, a társadalom ideális szellemi javainak hordozója, védelmezője és fejlesztője. Ebből folyik világnézeti és nemzeti jelentősége.

Az ipari proletariátusnak ösztönös agitációval tudatosá is emelt világfelfogása a marxi ideológia alapján a metafizikában a materializmus: csak anyag van, a szellem ennek jelentéktelen függvénye; az etikában egyoldalú utilitarizmus: legfőbb érték a gazdasági érték, a hasznosság; történetfilozófiája is ezen épül fel: az emberiség egész élete csak a gazdasági érték körül forgó küzdelem, melyben a szellemi javak (vallás, erkölcs, művészet) csak a gazdasági viszonyok reflexei. Ebből a világfelfogásból radikális társadalmi értékfelfogás és forradalmi politika következik: ki kell fordítani a társadalmat történeti sarkaiból, egészen új világot kell teremteni a proletariátus egyeduralmával. Ennek a világfelfogásnak megvalósítási kísérletét a világtörténelem nagy laboratóriumában már majdnem másfélévtized óta Szovjet-Oroszország példája tragikus plaszticitással szemlélteti.

Ezzel szemben a szellemi munkások világszemlélete, bár a szétkülönbültebb és egyénibb lelkiségnek megfelelően távolról sem homogén s a radikális gondolatirányoknak is tág teret enged, általában mégis tipikusan konzervatív-történeti tartalmú. A szellemi munkás tevékenysége természeténél fogva inkább hajlik az idealizmusra: a metafizika terén általában hisz a szellem önállóságában és felsőbbrendűségében; az értékelméleti szubjektivizmussal szemben mélyen meg van győződve az igaz, jó, szép és isteni örök értékeinek kötelező erejéről, mint az emberi kultúra és történeti haladás normatív alapjairól; tipikus politikai értékfelfogása, gondolkodásmódja és érzülete viszonylag konzervatív: a mérsékelt haladás híve, aki még az új követelményeket is a történeti fejlődés folytonosságába iparkodik beágyazni s nem lökészerűen, a múlttal gyökeresen szakítva, tűzzel-vassal megvalósítani. Középhegyet foglal el az arisztokráciának merev maradisága és a proletariátusnak minden eddigi életformát szétzúzó nihilizmusa között.

Mind a nagytőke, mind a fizikai munkásság nemzetköziségre és világpolgárságra hajlik: amint a nagykapitalizmusnak megvan a maga arany-internacionáléja, éppúgy a proletariátusnak a maga munkás-internacionáléja: a nemzeti gondolat és érzés vagy egy-egyáltalán hiányzik belőlük, vagy legalább is mélyen megfogyatkozott. Ellenben a szellemi munkások általában szívósan ragaszkodnak a *nemzeti* eszméhez s az ebből folyó történeti hagyományokhoz és aspirációkhoz. A *nemzet történeti öntudatának* a szellemi munkások a leghívebb letéteményesei. Miért? Mert mély összefüggés van a nemzet és a szellem benső lényege között. Az, ami a nemzetet nemzetté avatja, elsősorban nem a faji-biológiai közös eredet (hisz a legtöbb kultúrnemzet egészen kevertvérű), hanem a történetileg kialakult *lelki közösség, egyforma szellemi habitus és életforma, közös értékfelfogás és világlátás, a gondolkodásnak és érzésnek, a kultúrának nagyjában azonos lelki struktúrája. A nemzet szellemi princípium.* A szellem munkásai elsősorban a nemzeti kultúra munkásai. A sajátos nemzeti lélek, mely a többi nemzet kollektív lelkétől megkülönbözteti, a nyelven kívül a jogrendszerben, alkotmányban, irodalomban, művészetben, iskolarendszerben, szokásokban, a vallás külön színezetében, a történeti tudatban nyilvánul meg. A szellemi munkások pedig túlnyomóan éppen ezeknek a lelki képződményeknek öreik, formálói vagy továbbfejlesztői a folytonosságban ható történeti erők irányában. S éppen ebben áll döntő jelentőségük a nemzet organizmusában. Az a nemzet, amelynek jogászai és tisztviselői nemzetközi jogi fantomok után futnak s a kozmopolitizmusért rajonganak a maguk nemzetének érdekei ellen; amelynek tanítói-tanárai a nemzet hagyományait kigúnyolva és megvetve, alakítják a felserdülő nemzedék lelkét; amelynek költői, írói és művészei a nemzet múltjával, történetileg kikristályosodott értékérzésével és eszményeivel szakítva, egyoldalúan az egyetemes emberi légnemű ideáljának kultuszát üzik: az a nemzet megszűnik mint külön nemzet élni, önmaga ássa meg sírját. Lehet ország, de már nem nemzet. *A szellemi munkások túlnyomó serege minden ízében a nemzeti kultúrához s a nemzet politikai önállóságához van kötve: enélkül munkájának is végeszakad, vele él vagy hal.* Addig van munkája, míg a nemzeti kultúra épületén dolgozhatnak. Amikor országunk területe majdnem egynegyedére csonkult, az elszakított s idegen nemzeti kultúra jármába kényszerült területeken a magyar szellemi munkások ezrei egyszerre kenyér nélkül maradtak, mert az anyanemzetnek elszakított tagjai leszáradtak. A magyar közgazgatás és állami üzemek (posta, vasút) tisztviselőit elűzték; a magyar bírák és tanítók-tanárok földönfutókká lettek; az ügyvéd, ha nem tudta az új ország nyelvét, becsukhatta irodáját; az újságíró sutbavethette tollát; a színész kezébe vehette a vándorbotot; a

magántisztviselő, minthogy a pénztárintézeteket, gyárakat s egyéb gazdasági szervezeteket az új hatalom egyszerre vagy fokozatosan nacionalizálta, kenyér nélkül maradt. Ez a szomorú kép szemlélteti a legkézzelfoghatóbban, hogyan függ össze a szellemi munkások sorsa és érdeke a nacionalizmussal. Elsősorban a szellemi munkásainak csengeth fülébe a költő szava: «Itt élned, halnod kell». Bár a fizikai munkás sorsa is túlnyomóan a hazai föld rögéhez van kötve, mégis munkájának természete sokkal nagyobb lehetőséget ad arra, hogy idegen világban, az anyanemzettől távol vagy elszakítva is megkeresse a kenyerét: az eke, a gép, a kalapács, a fűrész, a bánya lényegében mindenütt ugyanaz. A fizikai munka nemzetközibb természetű, mint a szellemi munka legtöbb faja. A fizikai munka bizonyos mértékig megengedi a kivándorlást vagy legalább is a «fecskerendszert»: ha a sárvári selyemgyár gépei nem kattognak, magyar munkásai százzszámra Lyonba vándorolnak s az ottani selyemgyárakban ugyanolyan típusú gépeken dolgoznak. De lehet-e hasonlóan exportálni bírákat, ügyvédeket, tanítókat, szolgabírákat, miniszteri tanácsosokat, vasúti vagy postatisztviselőket, színészeket? Legfeljebb a tudomány, a művészet és a technika bizonyos ágainak emberei vándorolhatnak, mint a fecskék melegebb tájakra, ahol még ezek a hivatások nincsenek telítve szellemi munkásokkal. De akkor is legtöbbjük lelkében elpattan valami: nemzeti érzésük, a hazai tradíciók ereje haza sóvárogtatja őket. Az a szellemi munkás is, akinek hivatástartalma nemzetközi, az idegen talajban gyökértelennek érzi magát.

A nemzet történeti hivatásérzése és missziótudata elsősorban szellemi munkásaiban él: ezekben csapódik le és sűrűsödik össze az egyes nemzedékeken keresztül a nemzet szellemi-erkölcsi hagyománytökéje és önálló politikai életakarata. Hogy ez valóban így van, azt legjobban abban a negatív reliefben szemlélhetjük, melyet a hazánktól elszakított területek társadalmi állapota tár elénk. Az új hatalmak a magyarságot elsősorban megmaradt és jövőendő szellemi munkásaitól, az értelmiségtől, a középosztálytól, ennek szellemi kultúrájától törekszenek minden eszközzel megfosztani, mert jól tudják, hogy ebben él a leghatékonyabban a történeti Magyarországnak tudata, érzése és akarása. A szellemi munkások alkotják ugyanis egy nemzet idegrendszerét, agyvelejét, vezető rétegét, tudatos hatóerejét; bennük lüktet és feszül a nemzet sajátos étosza, szellemi ereje és soha le nem mondó tudatos történeti aspirációja.

III.

Szemügyre vettük már a fizika és a szellemi munka természetének tipikus világnézeti és szociális különbségeit. Még szembeszökőbb a kétféle munka szakadéka, ha *jogi* helyzetüket vizsgáljuk.

Az embernek joga van az életre s hogy ezt fenntarthassa, sőt lehetőleg kifejtse, joga van a munkára is. Ebből negative következik, hogy az embert senki sem gátolhatja joggal munkájában; másrészt pozitíve folyik, hogy a közösség, vagyis az állam vagy község gazdasági politikájával köteles odahatni, hogy lehetőleg mindenkinek munkaalkalma legyen. Ezt a szociálpolitikai kötelességet a túlnépesedett államok már a békében többé-kevésbé érezték, mert a tömeges munkanélküliség a társadalomra nézve a legnagyobb gazdasági, erkölcsi és politikai veszedelem. A XIX. század individualista liberalizmusa még csak az önségélyt, az egyéneknek maguknak védekezését ismerte a munkanélküliség orvosságaként. Maguknak az egyes munkásoknak ereje azonban e célra jelentéktelen akkor, ha a munkanélküliek száma százazrekre, sőt milliókra rúg. A világháborút követő demobilizálás, amikor a leszerelt katona-munkások százazrei kenyér nélkül maradtak, különösen kiélezte az államnak és községnek azt a feladatát, hogy munkalehetőségekről gondoskodjék. Az ilyen irányú szociálpolitikának hirtelen fejlődését különösen siettetette az állandósult gazdasági válság és az a politikai helyzet, hogy számos vezérállamban, pl. Németországban, Angliában, Franciaországban munkáspárti vagy szocialista kormányok alakultak, melyeknek régi program-pontja a munkára való jog érvényesítése. Nagy közmunkáknak, mint szükségmunkáknak elrendelése, a hivatalos munkásközvetítés és munkásbiztosítás kiépítése, más munkaágakra való ingyenes átképzés, főképp a munkanélküliek pénzsegélye azok az eszközök, amelyekkel az államok a világháborútól megbillentett gazdasági élet káros következményeit a fizikai munkásságra nézve világszerte enyhíteni iparkodnak.

Igen jellemző a fizikai munkára való jognak egyoldalú védelmére az 1919-iki német birodalmi alkotmány, mely híven tükrözi a fizikai, főképp ipari munkának a világháború után való túlbecsülését. A 163. § kimondja, «hogy minden német számára meg kell adni a lehetőséget arra, hogy gazdasági munkája által kenyerét megkereshesse. Ha megfelelő munkaalkalom nem adható számára, szükséges életfenntartásáról gondoskodni kell». A weimári alkotmánynak gondja van még a középosztálynak gazdasági foglalkozású tagjaira is: «Az önálló középrend érdekeit a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem terén előmozdítani kell a törvényhozásban és közigazgatásban és meg kell védeni a túlságos megterhelés ellen». (164. §.) Tüzetesen intéz-

kedik a törvény a munkaadók és munkások viszonyáról, a munkástanácsokról (Bezirksarbeiterräte, Reichsarbeiterrat), a fizikai munkásokra vonatkozó szociálpolitikai alapelvekről, de egy árva szót sem szól a szellemi munkások érdekeinek védelméről, munkára s eltartásukra való jogáról.

Milyen orvosszert alkalmaz az európai szociálpolitika a szellemi munkások bajaira? Hogyan csökkenti ezek munkanélküliségét? Mind az állami-közszégi, mind a magángazdálkodás európaszerte lényegesen apasztja szellemi munkásainak, tisztviselőinek számát. Szanálás, B) lista, halálozás vagy nyugdíjazás esetére tervszerű létszámcsökkentés, takarékos racionalizálás — ezek a munkanélküliséget csak fokozó «orvosszerek». Az elbocsátások vagy korai nyugdíjazások megölték az apákat; a további létszámapasztás, a megüresedett állások sorompóinak lezárása most meggyilkolja tanulmányaikat elvégzett fiaikat is. Az államnak és a községeknek, mint legnagyobb szellemi munkaadóknak, pénzügyi helyzete olyan, hogy a tisztviselők számát a minimumra zsugorítani kényszerülnek. A gazdasági krízis ugyanerre az eljárásra kényszeríti a szellemi munkaerőket alkalmazó magánvállalatokat is. Rémesen amputált országunkban fokozza a bajt az elcsatolt területekről ideözönlött szellemi munkásoknak nagy tartalékserege. A közhivatalok ajtai az intelligencia előtt bezárultak. A szabad pályák is telítve vannak: az ügyvédek ügynökösködnék, az orvosok nagy tömege hiába várja a beteget, a végzett mérnök sokszor villamos kalauznak szegődik; a festő, szobrász, építész hiába sóvárog állami vagy magán megrendelés után, a szín- és zeneművészek hiába ostromolják az igazgatókat állásért, az írók jórésze hiába írja könyveit vagy cikkeit. A fizikai munkanélküliség mellett ott sötétlik a szellemi munka aggasztó válsága. De ezt a válságot intézményszerűen nem iparkodik enyhíteni a szükségmunka, a munkanélküli segély, a munkanélküliség esetére való biztosítás s hasonló intézkedés. A népek lelkiismeretében a munkára való jog — úgy látszik — egyelőre csak a fizikai munkások kiváltsága. A szellemi munkának ez a válsága az értelmiségi réteg, a nemzet életére annyira sorsdöntő középosztály pusztulásának biztos útja. Szovjet-Oroszország ezt a pusztulást erőszakkal siettetette, amikor az orosz nemzeti-történeti tudatot hordozó középosztályt kiirtotta; Európa számos országában ezt a munkát a gazdasági viszonyok természetes folyamata a történetnek lassabban váj ó-maró erejével végzi.

A munkásoknak is, mint minden polgárnak, megvan a *szervezkedési joga*. Az ipari forradalmat természetesen nyomon követte a munkásmozgalom, mint az újkori történet egyik legnagyobb társadalmi megmozdulása. Az ipari munkásság országosan, majd nemzetközileg szervezkedett. A szervezkedésnek, a munkásszolidaritásnak

nagy eredménye a munkásság anyagi érdekeinek a kapitalizmussal szemben való hatékony védelme, másrészt a szilárd falankszba tömörült munkásság világszerte egyre fokozódó politikai ütőereje és hatalma. A munkásosztály az osztályharc alapjára helyezkedve fokozatosan önállósította magát. Munkás és munkaadó egyenlő jogú szerződő fél. Ha a munkaadó szerződést szeg vagy a szerződés tartalma már nem felel meg a megváltozott gazdasági feltételeknek, a munkásságnak joga van a munkát megszüntetni, sztrájkba lépni s ezzel új szerződést kikényszeríteni. Arra, hogy a fizikai munkásság szolidaritása micsoda erős várat épített ki a maga érdekeinek védelmére a társadalom jogrendszerében, elég csak a munkásvédelmi és munkásbiztosítási törvényekre, az üzemi munkásbizottságok, sőt munkástanácsok felállítására, a kollektív munkásszerződésekre, a munkásság többirányú önkormányzatára hivatkoznunk. Ahogy a nagytőke nemzetközileg mindjobban koncentrálódik, épügy ezzel párhuzamosan az ipari munkásság is mindjobban kiépíti a maga nemzetközi szervezeteit. Sőt *világmunkásjog* van kialakulóban, amióta a Nemzetek Szövetsége Genfben felállította a *Nemzetközi Munkaügyi Hivatalt*. (Bureau Internationale du Travail.)

Milyen szánalmas ezzel szemben a szellemi munkások túlnyomó tömegének jogi helyzete. Osztályöntudatuk minimális; szervezkedési képességük jelentéktelen. Az egyes szellemi hivatáságzatok érdekei gyakran ellentétesek; a szellemi munkás magát annyira külön individualitásnak érzi, hogy a személyes öntudat nem engedi meg számára az egyéniséget elmosó, homogén lelkiséget feltételező, fegyelmezett tömegmozgalomba való bekapcsolódást. Hogyan tudnának a szellem munkásai olyan egységes lelki szakszervezetekbe tömörülni, mint a fizikai munkások? Hogyan tudnák biztosítani az egyes szellemi hivatások szakszervezeteinek felsőbb szintézisét, egyetlen hatalmas gazdasági, erkölcsi és politikai egységgé való tömörülését, mint ahogyan a szervezett ipari munkásság? A szellemi munkások magasabb kultúrája, differenciált egyénisége, tudományos képzettségen alapuló kritikai szelleme eleve gátja annak, hogy az ő emberanyagukat is magával ragadja a tömegmozgalom mámorító sugalma és ritmusa, a *rage de nombre* rohamozó modora. Vasszolidaritás híján a sztrájk is gyenge fegyver érdekeik védelmére. A krónika napról-napra megörökíti ezrek, sőt százezrek sztrájkját a fizikai munkások köréből; a szellemi munkások sztrájkjáról csak egyszer olvastam, amikor a francia tanárok Parisban pár évvel ezelőtt megtagadták a csekély díjazás fejében a bakkalaureátusi dolgozatok kijavítását. A szellemi munkás mint *ultima ratio-t* is erkölcsileg méltatlannak tartja magához a munkának több illetményért vagy jogért való erőszakos abbahagyását. Elkeseredettsége megalégszik a *ius murmurandi-val*.

IV.

Közben a szellemi munkások serege szinte geometriai arányban növekszik. Egyre nagyobb a középfokú iskolát s egyetemet vagy más főiskolát végzettek száma. Malthus már száz évvel ezelőtt féltette az emberiséget a túlszaporodástól s a születéseknek észszerű számra való korlátozását, mai szóval: racionalizálását ajánlotta a baj preventív gyógyszeréül. Azóta a tudomány és a technika fejlődése az emberi megélhetés és munka forrásait megsokszorozta s a társadalom szerkezete mégis megbillent: a fizikai proletariátus mellett a szellemi proletariátus óriási tömegének réme súlyosodik az emberiségre.

Az emberiség fejlődése elsősorban az emberi szellem korlátlan kibontakozása. A kultúra haladása abban áll, hogy mind több ember, mind nagyobb mértékben fejleszti ki a benne rejlő szellemi energiákat. A kultúrának ezzel az etikai eszményével összhangban van a demokráciának jogi s politikai elve: minden egyénnek — tekintet nélkül arra a társadalmi rétegre, melyben született — egyformán meg kell adni a lehetőséget a benne szunnyadó tehetségek kibontakoztatására, minél teljesebb kiművelésére, hogy a társadalom szervezetében azt a helyet tölthesse be, amely képességeinél fogva joggal megilleti. A politikai demokráciának erkölcsi alapja a kulturális demokrácia, mely mindenki számára a művelődésben potenciális egyenjogúságot biztosít, még pedig ma már nemcsak az elemi, hanem a magasabb fokú ismeretek és készségek terén is. Ahol a demokrácia elve igazán és mélyen megvalósult (mint pl. az Egyesült-Államokban), ott a középfokú oktatás is már ingyenes.

Valamennyi állam, főképp a világháború óta, nagy erőfeszítést tesz a műveltség és a demokrácia egybehangzó kultúrpolitikai követelményének kielégítésére. A legtöbb művelt állam a 16—18-ik életévig terjeszti ki a népiskolai kötelezettség korhatárát, az új népiskolák ezreit állítja fel, az új tanerők nagy számát alkalmazza, az oktatás módszerét mindenütt gondosan javítja, az analfabetizmus ellen komoly stratégiával vonul fel. A népoktatásügynek ez az intenzív fejlesztése egymagában is sok olyan ember számára nyitja meg a szellemi pályák kapuját, akik előtt ez a lehetőség régebben elemi műveltség híján mindörökre zárva maradt.

Azonban az utóbbi évtizedekben a középiskolák és középfokú szakiskolák száma s tanulóinak serege is a leggyorsabb ütemben emelkedik. *Angliában* az 1902-iki törvény óta hatalmas lendületet vett a bejáró középiskolák (Day-Schools) fejlődése, mert ez a törvény az állami segílyt ahhoz köti, hogy a tanulók 25%-a tandíjmentes legyen. A világháború óta megsokszorozódott a Day-Schoolok és tanulóik száma. 1904-ben Angliának még csak 575 ilyen fiú- és leány-

középiskola volt 97.698 tanulóval; 1924—25-ben, tehát két évtized múlva, már 1301 bejáró középiskola volt 367.564 tanulóval, kiknek száma ma 400.000 körül jár. A középiskolát végző lányok száma ezen idő alatt éppen a négyszeresére emelkedett. — *Franciaországban* 1880-ban a középiskolai tanulók száma 86.808, 1910-ben 126.481, 1920-ban 146.204, 1927-ben 162.875. — *Olaszországban* 1910-ben 150.110 középfokú iskolába járó tanuló volt, 1920-ban már 179.212.— *Belgiumban* 1900-ban 31.300, 1926-ban 46.900 középiskolai tanuló van. — *Finnországban* 1900-ban ez a szám 8500, 1927-ben 45.900. — *Hollandiában* 1900-ban 9996, 1925-ben 25.539. — *Svájcban* 1900-ban 9800, 1922-ben 27.300. — A háború előtti *Poroszország* középiskoláit (középfokú szakiskolák nélkül) 1914-ben 251.573 tanuló látogatta, 1922-ben már 272.984, jóllehet közben az ország erősen megcsönkult. Az egész Németbirodalomban 1912-ben a fiú- és leányközépiskolákban 662.105 tanuló volt s ez a szám 1927-ben 821.286-ra szökött fel. 1900-ban a legelső osztályba (Sexta) lépett tanulók száma 10.000 élveszülöthöz viszonyítva 497 volt, 1927-ben már 1164-re emelkedett. *Ausztriában* 1920-ban 40.256 középiskolai tanuló volt, 1928-ban már 49.197. — *Magyarországon* még szembeötlőbb az emelkedés. Nagy-Magyarországon 1910-ben 75.409 a középiskolás tanulók száma (tehát a polgári iskolákat és középfokú szakiskolákat nem számítva); és a lakosságának kétharmadától, területének majdnem háromnegyedétől megfosztott Csonka-Magyarországon 1928-ban 55.412 középiskolai tanuló volt. *Amerikában* az Egyesült-Államok óriási birodalmában, mely legbüszkébb demokráciájára, a középiskola is ingyenes. S az amerikai ifjúság valóban él is a magasabb művelődés jogával: a középiskolába járók száma 1890-től 1926-ig megtízszereződött. Az 1900-iki évben 580.700 volt, 1926-ban 4,037.000. A világháborút befejező 1918-ik évtől 1926-ig, tehát nyolc esztendő alatt, majdnem kétszeresére emelkedett a középiskolai tanulók száma. E rövid idő alatt 5400 új nyilvános *High-School* alakult. 1918-ban a 15—18 év közti amerikai fiúknak és leányoknak csak 28%-a, 1922-ben már 41%-a, 1926-ban 53%-a, ma pedig körülbelül 55%-a, tehát jóval több, mint a fele középiskolát végez. Az Unió 1918-ban középiskolákra még csak 162 millió dollárt költött, 1926-ban már majdnem 700 milliót. Az előretörés *Japánban* is hasonlóképen meglepő: 1900-ban 83.100 tanuló járt középiskolába, 1927-ben már 559.000.

Valamennyi állam iskolarendszere, mint ebből a hiányos statisztikai összeállításból is látható, a teljes demokratizálódás útján halad. Angliában minden negyedik középiskolai tanuló tandíjmentes. Franciaország 1930-ban iktatta törvénybe a középiskolai oktatás (lycée) ingyenességét. Németország a demokrácia szellemének külön hódolt

1923-ban a középiskolai reform életbeléptetése alkalmával, amikor új középiskolai típust állított fel: az *Aufbauschule-t*. Ennek az a célja, hogy olyan tanulók, akik csak az elemi iskola nyolc osztályát végezték el, megrövidített tanfolyamon szerezhessék meg a középiskolai műveltséget és az érettségi bizonyítványt, mely az egyetemre való felvételhez szükséges. Így a munkásosztály gyermekei is, akiknek a sors nem engedte meg a középiskolába járást, utólag is hozzájuthatnak a magasabbrendű műveltséghez s ezen keresztül a szellemi pályákhoz. Egyébként régi idő óta Európa valamennyi országában a különbözőzeti vizsgálatok lehetővé tették az alsóbbfokú iskolát végzett tehetséges tanulóknak a középiskolába való jutást.

A középiskola világszerte demokratizálódik: mind nagyobb tömegek szállják meg, mert a középiskolai műveltség belépőjegy a társadalom értelmiségi osztályába, melynek a munkásság előtt is megvan a maga öntudatlan presztízse, másrészt a középiskolán át vezet az út az egyetemre és a többi főiskolákra, ahol a szellemi pályákra való felsőbb tanulmányok végezhetők. Az egyetemi-főiskolai tanulók száma párhuzamosan emelkedik a középiskolai tanulók számával: a középiskolák demokratizálódását nyomon követi az egyetemek demokratizálódása. *Franciaországban* 1909-ben 40.767, 1923-ban 50.906, 1928-ban 64.531 a főiskolai tanulók száma. *Olaszországban* 1910-ben 23.189, ellenben 1927-ben már 37.175. Még jobban kidomborodik a szellemi pályákra való tödulás *Németország* főiskolai tanulóinak statisztikájában: 1911-ben 55.118 a számuk; a mai kisebb területen 1928-ban 83.322 (a külföldiek száma azonos maradt, 4700, ill. 4900). Amíg Németországban 1911-ben 2464 nőhallgató volt, 1928-ban már 12.052.

Hazánkban a szellemi pályákra való gyorsütemű irányulást csak néhány adattal világítom meg. Először azért, hogy a középiskola és az egyetem (főiskola) párhuzamos kvantitatív fejlődése elének táruljon, az érettségizettek számadatait bocsátom előre. Nagy-Magyarországon 1901-ben 4540 tanuló tett érettségi vizsgálatot, 1910-ben már 7381 tanuló. Csonka-Magyarországon 1928-ban majdnem ugyanennyi: 7196. Az egyetemi tanulók száma ugyanilyen arányt mutat. 1910-ben Nagy-Magyarországon 13.814 egyetemi-főiskolai hallgató iratkozott be, húsz évvel később (1929) a mai Csonka-Magyarországon ugyanennyi: 13.880.

Csodálatos szerte a világon a szellemi pályákra való fölfelétérés, a kultur-ascendizmus hajtóereje! A fiatalságnak több mint a felére az egyetemen a kettős hivatás tragikuma vár: tanulmányait kell végeznie s emellett életének fenntartását is biztosítania. Jellemző pl., hogy 1923-ban a német egyetemeken a tanulók 52.8%-a, a technikai főiskolákon 67.4%, egyéb főiskolákon 71.5%-a kénytelen volt tanul-

mányai mellett kenyerét munkával megkeresni.¹ Még pedig milyen munkával! Csak egy töredékük kapott olyan munkát, mely szellemi hivatáskörükbe vágott. Legtöbbjük egyetemi szaktanulmányától teljesen különemű munkakörben: ipari, kereskedelmi vállalatoknál, pénzintézeteknél, különféle közüzemekben volt kénytelen kenyerét megkeresni. Sőt nem jelentéktelen részük a fizikai munkától sem riadt vissza, főképp ha ez az esti vagy éjjeli órákra esett, amikor az egyetemi tanulmányt közvetlenül nem zavarta. Elmentek lámpagyújtogatóknak, villamoskalauzoknak, cipőtisztítóknak, hóseprőknek stb. Sokan a nagy szünetekben kerestek mint gyári vagy mezőgazdasági munkások annyit, hogy évközben tanulmányaikat végezheték. Ez a rettenetes létért való küzdelem egyben a szellemi munka lehetőségeért is vívott harc: az ifjúkor magas hőfokú idealizmusának tanúsága. Ez a kálváriaút azonban mégis csak a tanulmányok színvonalának és mélységének, a hivatásétoznak megcsökkenésére vezet. A diploma megszerzése, a kvalifikáció öncéllá válik az önzetlen szellemi kultúra és elmélyülés, a gazdagabb lelki tartalom rovására. A tanulók száma az egyetemeken gyors tempóban emelkedik, de a mennyiség megöli a minőséget, a nyomorgó tömeg lesüllyesztí a színvonalat. A szellemi munka is a tömegtermelés, a lelketlen elindusztrializálódás képét mutatja. A tiszta elméleti tudományozások világszerte nem kapnak adeptsokat. Még a viszonylag gazdag Franciaország professzorai is panaszkodnak, hogy az ifjúságból alig akad valaki, aki anatómiára, fiziológiára, elméleti kémiára stb. szentelné magát. Csak olyan szakok érdeklik hovatovább az ifjakat, amelyek minél előbb megélhetést, keresetet biztosítanak.²

Bonyolítja a helyzetet az utóbbi évtizedekben, főképp a világháború óta, hogy a kereső szellemi pályákra menő nők száma gyorsan emelkedik, az egyetemeket és főiskolákat mind nagyobb rajban szállják meg s minthogy olcsóbb és kisebb igényű munkaerők, a családalapító férfiak kenyerét veszélyeztetik. Joguk van hozzá, mert ők is élni akarnak. Szembeszökő adat, hogy amíg Nagy-Magyarországon ezer kereső közül 37 férfi volt tisztviselő, Csonka-Magyarországon már 57; ellenben a nőtisztviselők száma ugyanekkor 31-ről 62-re emelkedett (ezer kereső közül). A megcsonkított országban 10.000-rel több az értelmiséghez tartozó kereső nő, mint Nagy-Magyarországon

¹ Martha Éva Prochownik: Die wirtschaftliche Lage der geistigen Arbeiter Deutschlands. Berlin, 1925. 20. l. —Georg Schreiber: Die Not der deutschen Wissenschaft und der geistigen Arbeiter. Leipzig, 1923. 51. l.

² Lásd ezeket a nyilatkozatokat *J. Luchaire*: La crise de la science pure. 1922. 10—15. lk. Observations sur quelques problèmes de l'organisation intellectuelle internationale. 1923. 18. l. (Mindkét füzet a Nemzetek Szövetségétől kiadott sorozatban: Enquete sur les conditions du travail intellectuel.)

volt. Budapesten több mint kétszerakkora lett a számuk: 17.435-ről 37.660-ra szökött fel.¹

A szellemi munka válságát, a szellemi munkások elhelyezkedésének nehézségét még csak fokozza a géptechnika tökéletesedése. A fizikai munkások óriási tömege azért munkanélküli, mert a gépek kitérjék helyükből: ha valamikor bizonyos termeléshez 100 munkás volt szükséges, ma, amikor a munkát jórészt a gép végzi, egy-két munkás is elegendő hozzá. Megriadtam, amikor a Niagara vízesés erejét villamos energiává átalakító óriási műveket (Power Station) meglátogattam s a vezető mérnök arra volt büszke, hogy ez a gigantikus mű csak hat munkást vesz igénybe, akik olajozzák a gépeket. A fizikai termelést a géptechnika gazdaságossá tette ugyan, de az emberek millióinak kenyerét rabolta el. Ez a gépszellem most már áttörte a szellemi munka falát is: gép számláz, könyvel, készíti a napi kimutatást, a bérlistát, a folyószámlakivonatokat, címeteket ír és sokszorosít, felveszi a diktált szöveget s mindjárt le is írja. Az irodai üzemek is agyonracionalizálódnak és mechanizálódnak — s fölöslegessé teszik az embert, nyomorba döntik az alsóbbrendű szellemi munkások hatalmas seregét. A szellem kitalálta őket s most ők gyilkolják a szellemet.

A szellemi munkásoknak végzetes szaporodása természetszerűen fejleszti ki a szellemi árupiacon a versenyt, lenyomja és devalválja az átlagos szellemi munka értékét. A szellemi munkások fizetése mindenütt a világon viszonylag csökken, szinte abban az arányban, ahogy számuk növekedik. Elmosódik a határ a fizikai és a szellemi munka honorálása között. Ezt a mi gazdasági elesettségünkben sok példán szemléltethetnők. Azonban a gazdag Franciaország kultúrpolitikusa is arról sópánkodik, hogy «az utcaseprő jobban van fizetve, mint a fiatal fizikus a párisi egyetem laboratóriumában; a líceum portása annyi fizetést kap, mint a filozófia tanára; a képes folyóiratok üzemfőnöke háromszorosan több fizetést húz, mint az egyetem lejtudósabb professzora». (J. Luchaire i. m. 28. 1.)

A középiskolákba, egyetemekre és főiskolákra való progresszív tödulás világszerte a kultúra és demokrácia eszménye szempontjából kétségkívül örvendetes. Mind több embernek van meg a lehetősége, hogy kifejlessze szellemi energiáit s így az emberiség haladását szolgálja, így mind kevesebb szellemi nyersanyag marad kiaknázatlanul. A kultúra teljes demokratizálása, a szellemi javak lehetőleg egyenlő szétosztása, az emberiségnek szellemi kultúrával való maximális telítettsége az emberiség legmagasabb erkölcsi eszménye, történet-

¹ *Zentay Dezső*: A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében. Budapest, 1930. 39., 76. 1. (Statistikai Közlemények.)

filozófiai szempontból legszebb *ratio-vitae-je*. Ebben éli ki a *homo-sapiens*, mint egyes lény, a maga sajátos mivoltát a pusztai állati élettel szemben. *Az emberi kultúra ezen eszménye mélyén azonban súlyos tragikum rejtőzik.* Ha ugyanis mindenki megközelíteni iparkodik ezt az eszményt, kifejti a benne szunnyadó szellemi erőket s magas műveltségre tesz szert (amire megvan, mint láttuk, világszerte a törekvés), akkor a felsőbb műveltségi fokú intelligenciának oly óriási tömege zsúfolódik fel a földtekén, hogy megfelelő szellemi munkaalakalomhoz és megélhetéshez nem jutva, szétfeszíti az emberi társadalom edényének falát, a társadalmi szerkezet egyensúlyát teljesen kibillentí. Már ma is óriási számú magas műveltségű ember nem tud a szellemi pályákon olyan pozícióra szert tenni, mely legalább is létminimumát biztosítsa, jóllehet, éppen mert szellemi munkás, műveltségének megfelelően a létminimum fölé emelkedő igényei vannak az étellel szemben. Ez a sikító diszharmónia a szellemi igényt jelentő műveltség és a nyomorult élettengés között a kultúrproletariátusnak egyik legszomorúbb vonása s legveszedelmesebb társadalmi feszítőereje. A társadalom mind szélesebb rétege végez középiskolát és egyetemet, a magas kultúra mindjobban demokratizálódik, de ezzel párhuzamosan a megélhetésért való életküzdelem és kíméletlen verseny, harci ereje is csak fokozódik. A fölösleges, állástalan, diplomás, de munkanélküli szellemi munkásoknak egyre szaporodó hatalmas serege egyelőre reménytelenül, a tehetetlenség lesújtó érzésével, áll a sötét jövő kapuja előtt. Szellemi tőkéje kamatozatlanul hever, ami értelmi energia és tudás felhalmozódott benne, improduktív módon elpusztul. A nemzetekre s az egész emberiségre nézve a szellemi túltermelés lényegében mégsem haszonná válik, hanem nagy társadalmi válság veszedelmévé tarajosodik, az emberi boldogságot nem fokozza, hanem csökkenti. A nagyobb műveltség nem jelent számára több szenvedéskapacitást, több elbíróképességet a fájdalmak iránt. A társadalmi eudaimonizmus szempontjából újra a rousseau-i és tolsztoji kultúrfilozófia sötét problémái merednek az emberiségre: a több kultúra kevesebb boldogság kútfeje. A kultúra fejlődésének útja az emberiség nagy *via dolorosa-ja*.

V.

Milyen *eszközökkel* iparkodnak a szellemi munkások sorsukon javítani? Ezek az eszközök részint *elméletiek*, részint *gyakorlatiak*.

Az *elméleti* eszközök egyelőre csak seregszemlék, s mint ilyenek alig hatékonyak. Az egyes államok, községek, sőt társadalmi egyesületek (pl. a Deutsche Gesellschaft zur Bekämpfung der Arbeitslosigkeit) statisztikákat, helyzetjelentéseket állítanak össze a szellemi munka-

sok eloszlásáról, munkanélküliségéről és egyre fokozódó nyomoráról. Mindez nem egyéb, mint az ügyis érzett bajnak számszerű megállapítása. Szükséges diagnosztikai előmunkázat, de még nem segítség. A fizikai munkásokról már régóta készültek ilyen statisztikák. Sőt a fizikai munka és munkás természetének vizsgálatára már új tudományág is alakult: az *Arbeitswissenschaft*. Miben áll a fizikai munka folyamata? Hogyan bontható részekre, hogyan mechanizálható? Mik a dolgozó emberre nézve a mechanizálásnak, a munka-ekónia elvének fiziológiai, pszichológiai, gazdasági és társadalmi következményei? A «tudományos munkaüzem» amerikai gondolata tüzetes vizsgálat tárgyává avatta az ipari munka pszicho-fizikáját, a fáradság és pihenés, a munkásegészségügy és munkásterápia problémáit. Az egyes munkanemekre való alkalmasság pszichotechnikai kutatása két évtized alatt külön tudományággá szélesedett. A fizikai munkának e nagyarányú és sokoldalú vizsgálatával szemben a szellemi munka kutatása csak az általános pszichológiának a figyelemről szóló fejezetére és a differenciálás pszichológiának a tehetségfajokra vonatkozó ágazatára szorítkozik. De állanak-e a szellemi munka szociológiai és gazdasági vonatkozásaira nézve is olyan beható kutatások rendelkezésünkre, mint a fizikai munka és munkás kérdéseire nézve? Hol kullog a kultúrpolitika elmélete, mely a szellemi munkások sorsának velejébe vág a régóta nagyra fejlődött gazdaságpolitika mögött, melynek reliefjét egyoldalúan mindig csak az anyagi termelés és a fizikai munkás problémái adták meg? Azzal eleve tisztában vagyunk, hogy a szellemi munka tudománya sohasem állapíthat meg olyan exact oksági törvényeket, mint a fizikai munkáé, mert a szellem lényegében sohasem mechanizálható és uniformizálható. A szellem személyes teremtő ereje s merőben egyéni színezete sohasem szorítható szürke általános fogalmak hálójába.¹ A falanszter-rendszer lelketlen mechanikája még a fizikai munka világában is végül csődöt mond, a szellem országában pedig egyenest mindenkorra értelmetlen és utópisztikus marad.

A szellemi munkások sorsán egyelőre még keveset segítenek a többször ajánlott *gyakorlati* eszközök is. Ilyen a szellemi munkások számára *munkaközvetítő hivatalnak* felállítása. De mit közvetít ez a hivatal, ha nincsenek új szellemi munkaalkalmak, sőt a meglevők is aggasztó módon apasztatnak? A németeknek szellemi munkaközvetítő szervei sikertelenek maradtak (L. Prochownik i. m. 83. 1.) A másik eszköz pszichotechnikai természetű: a *képességvizsgálat*. A *szellemi* magasabbrendű képességek vizsgálata azonban távolról sem lehet

¹ Túlzott igényű *J. Luchaire-nek* programja: «Il faut arriver a connaitre les lois de l'economie intellectuelle aussi bien que l'on commence a connaitre celles de l'economie agricole, industrielle, commerciale». I. m. 32. 1.

exakt: a tehetség kísérletileg megállapítható lélekelemekből mozaik-szerűen össze nem rakható; az egész több, mint az elszigetelten vizsgálható részek pusztája összege. Csakis a mechanikusabb természetű szakképesség állapítható meg kísérleti úton, de nem a lélek-egész, pedig csak az eleven egész ember egyedül az alkotó génusz. A szubjektív kedv valamely pályára mindig a legfontosabb feltétel marad. A *pályaválasztási tanácsadás* mindenestre igen jelentékeny tényező lehet az egyes pályákra vonatkozó statisztikai adatok alapján az ifjúságnak oly hivatáskörökre való terelése szempontjából, melyek még viszonylag nem túltömöttek. Azonban hovatovább minden szellemi pálya maximális telítettségű lesz s így a hivatásnak külső irányítása is mind nehezebbé fog válni. A pusztája tanácsadás még nem teremt új állásokat, csak bizonyos mértékig sikeresen irányíthatja a szellemi munkások megoszlásának ekonomiját. Az élet nagy egyenletébe sokszor csak $Y-t$ ír X helyébe s azt hiszi, hogy a kérdést megoldotta. A további orvosszerek, mint pl. az álláshalmazások korlátozása, a férjes nők állásmegvonása, a szellemi szükségmunkák stb. legfeljebb a baj némi funkciózavarát szüntetik meg, de nem segítenek organikusan a szellemi munkásoknak a jövőben még csak egyre fokozódó válságán. Ennek csak egy gyökeres orvosszere van: a szellemi munkaalkalmak növelése, a régi állásoknak nem apasztása, hanem szaporítása, a szellemi munka nagyobb megbecsülése. Mindez csak az emberiségnek új gazdasági fellendülésétől várható. A jómódúbb emberiségnek egyszerre nagyobb a fogyasztása a szellemi erőkből és termékekben is, a kenyérkereső társadalmi rétegek több szellemi munkást, több intelligenciát tudnak eltartani. A gazdasági és szellemi élet mély kölcsönhatásban állnak egymással. A gazdasági helyzet fellendülése a szellemi élet virágzásának is forrása; viszont a szellem felfokozott ereje új gazdasági forrásokat nyit meg. A görög kultúra, filozófia és művészet eredetileg a gazdag gyarmat világban fejlődött ki, csak innen jutott a soványföldű anyaországba; a renaissance kultúrája érthetetlen az olasz kereskedő és iparos városok megvagyonosodása nélkül; Amerika szellemi energiájának hirtelen kibontakozása az utóbbi évtizedekben a gazdasági *prosperity* nyomában jár. Viszont a felszerkent szellemi munka bizonyos határig csak felfokozza itt is a gazdasági lehetőségek kiaknázását.

A szellemi munkások is, amikor helyzetük a világháború óta mind sanyarúbbá vált s a kultúrproletárok egész kolosszusa emelkedett ki a munkátlan emberiség tengeréből, végre szervezkedni kezdenek érdekeik megvédésére országosan is meg nemzetközileg is.

Először 1919 őszén Svájcban indul meg a mozgalom. Megalakul a *Schweizerischer Bund geistig Schaffender* s külön folyóiratot is indít meg *Geistesarbeiter* címen. Kiáltványukat a szellemi munka magas

erkölcsi értékelése hatja át: «A szellemi munka helyzetét ma lényegében az határozza meg, hogy a materialisztikus civilizáció korában élünk. Az igazi kultúra korszakaiban a szellemi munka a társadalmi értékbecslés előtt a legmagasabban áll. Sajátos mivolta nemcsak elismerést vív ki, hanem meghatározza a nép munkájának egészét is. Még a haszonértéket termelő munkára is a minden hasznosság felett álló magasztos szellemiségnek bélyege van ráütve. Minden munka az igazi kultúra korában végső elemzésben szellemi munka. Mi nem ilyen boldog korban élünk. Az értékek társadalmi rangsorában ma legelői a hasznosság áll. Korunk legjellemzőbb jegye a gazdaságilag hasznos munka pátosza ... A szellemi munka ma alapjában mint fényűzés vagy mint a gazdaságilag hasznot hajtó munka üdülési eszköze elértéktelenedett és ellényegtelenedett. A növekvő mechanizálás és organizálás a szellemi alkotást *quantité négligeable*-vé süllyesztette. Mindez a szellemi munkások társadalmi létének veszedelmét jelenti s őket kölcsönös segítségre és jogaik szolidáris megvédésére kényszeríti». (Geistesarbeiter 1923. 51. l.).

Ez a pesszimista, de az emberi kultúra pusztulásáért mély idealizmussal aggódó felhívás jellemző a szellemi munkások szervezkedésére valamennyi országban. Teoretizálás, sopánkodás, javító eszközökön való fejtörés, bizottsági tervezkedés — és jelentéktelen vagy semmi eredmény. Sokkal erősebb a szellemi munkás személyes kultúrája és egyéni öntudata, sokkalta műveltebb, az élettől idegenebb és arisztokratább a lelke, nagyobb benne a tömeggel szemben «a távolság pátosza», semhogy a tudós, a művész, a tanár, az ügyvéd, az orvos stb., levetkőzve egyéniségét, a tömeg nyáj szerű szellemében fel tudna oldódni a szolidaritásnak abban a tömegerejében és érték-szugesztíójában, amely a fizikai munkások millióit vasegységgé kovácsolja össze. Ennek az egységnek már eleve akadály a szellemi munkának egyénibb, személyesebb, szétkülönültebb s kritikai természete. Az alkotó szellemi munka erkölcsi természete alig engedi meg a szürke «szakszervezetbe» való tömörülést, valamely szellemi kataszterbe való belajstromozást. *A Gewerkschaft deutscher Geistesarbeiter* éppúgy tisztavirágszerű életet élt, mint a világháborút követő forradalmi esztendőnek más országokban is létrejött hasonló mesterkelt alakulatai.

Az eredetileg francia szövetségnek indult, de csakhamar (1903) nemzetközivé szélesedett *Confédération Internationale des Travailleurs Intellectuels* több kongresszust tartott, de szervezkedés külső papirosformáin, egy sereg meddő szónoklaton kívül semmi egyéb gyümölcse nincsen. A szellemi munkások francia szövetsége 1923-ban tartott párizsi kongresszusán azt kívánta, hogy Párizs új épületeiben bizonyos számú műtermet kell a művészek rendelkezésére ingyen bocsátani;

egy állami pénzintézetet kell felállítani, mely nekik hitelt és segílyt nyújt a szépművészetek múzeumának felügyelete alatt. A kongresszus a szellemi munkások napi hivatalos munkaidejének maximumát két-három órában kívánta megállapíttatni, hogy idejük maradjon tanulmányaik állandó folytatására. A szellemi munkásoknak, akik magánalkalmazásban vannak, nyugdíjat követelt. A szellemi tulajdonnak, a természettudományi fölfedezéseknek és találmányoknak védelmét sürgette. Jellemző, hogy az idegen művészekről tiszteletdíjuk tíz százalékát a francia művész jóléti célokra kívánta lefoglalni.¹ így fest tehát a valóságban a szellemi munkának a nemzetközi szolidaritás jegyében való szervezkedése. A kongresszusnak természetesen gyakorlati eredménye nem volt. Ugyanígy természetlennek bizonyult lényegében a *Confederazione Italiana del Lavoro Intellettuale* (1923), továbbá a mindig úgyszólván csak szavakba fülő *Interparlamentáris Unió*nak és a *Confédération Internationale des Étudiants*-nak idevágó értekezletei.

A *Nemzetek Szövetsége* az emberiség legmagasabb nemzetközi fórumának igényével indult 1920-ban világtörténelmi útjára. Mivel legfőbb célja, a világbéke megteremtése, csak a szellem útjain, az egyetemes emberiség kialakításával érhető el, természetes, hogy a Szövetség kezdettől fogva célba vette a szellemi munka és munkások nemzetközi szervezését. «A Nemzetek Szövetsége — mondotta *Léon Bourgeois* — a kölcsönös nemzetközi megértés szelleme nélkül nem tud élni.» Evégből már első ülésén megalkotta a *Commission de Coopération Intellectuelle*-t. Ez látva a szellemi munka és munkások szomorú helyzetét, amely szerte a világon a kultúra haladását veszélyezteti, először a helyzet alapos megvizsgálását tűzte ki céljául, hogy aztán a segítőeszközökről gondoskodhassék. A különböző országokra vonatkozólag e tekintetben egy *enquête générale*-t indított meg. Megkérdezte az egyes országokat, vajjon melyek ott a szellemi életet irányító adminisztratív szervek? 1913 óta mekkora költségvetés áll ezek rendelkezésére? micsoda törvények (törvénytervezetek) s főbb rendeletek szabályozzák a tudomány, az irodalom, a művészetek, a szellemi mozgalmak életét általában? milyenek a statisztikai adatok a közoktatásra, a nyomdatermékekre, a szellemi munkások díjazására vonatkozóan? melyek a főbb tudományos irodalmi és művészeti intézmények (könyvtárak, múzeumok, laboratóriumok, obszervatóriumok stb)? mekkorák az ösztöndíjak és alapítványok a szellemi munka serkentésére? milyenek a szellemi kapcsolatok más országokkal?

E kérdésekre adott válaszokból hatalmas anyagot gyűjtött

¹ G. Schreiber: Geistesarbeiter und Finanzpolitik. Kultur- und Steuer gesetzgebung c. kötetben. Freiburg, 1926. 138 l.

egybe a bizottság; számosat közzé is tett *Enquete sur les conditions du travail intellectuel* című sorozatában, mely kétségkívül tanulságos anyag a szellemi munka válságára (la crise de la vie intellectuelle) nézve.

A bajok megállapításánál a bizottság azonban alig tudott továbbhaladni. Gyakorlati eredményei lényegében jelentéktelenek: nemzetközi könyvcseré, tanár- és diákcseré, a nemzetközi kongresszusoknak nyilvántartása, nemzetközi ösztöndíj akció stb. Ami komoly segítséget az egyes tudományos intézkedéseknek s egyetemeknek közvetített, azt a Carnegie- és a Rockefeller-féle alapítványok adták. Munkásságának egyedüli értéke inkább propagandajellegű: sok külső mozgolódása és papiroshalmaza belekalapálni iparkodott a világ közvéleményébe a szellemi munka jelentőségét. Érdeklődése inkább csak a tudomány, a kutatás, a főiskolák, a könyvtárak ügyére korlátozódott, semmint a szellemi munkások nehéz helyzetére, bár a meginduláskor az utóbbi kérdés állott előtérben. A szellemi munkások szomorú anyagi helyzete javításának aggasztó problémáját egyszerűen rábízta a Nemzetek Szövetsége a fizikai munkások nemzetközi védelmére alapított másik szervére, a *Bureau Internationale du Travail-ra*. (Nemzetközi Munkaügyi Hivatal.) Ennek az intézménynek külön bizottsága alakult a szellemi munkások ügye számára. A szellemi munka válságának problémáját is úgy oldotta meg tehát a Nemzetek Szövetsége, mint az emberiségnek annyi más sarkalatos kérdését: egy tanulmányozó bizottság jótékony homályába temette el. De ez a bizottság is csak kis függeléke a fizikai munkások sorsát segíteni hivatott intézménynek.

A szellemi munkások eddigi nemzetközi szervezkedésének balsikere egészen természetesnek tűnik fel, ha újra emlékeztünkbe idézzük mindazt, amit fönnebb a szellemi munka és munkás természetére és a nemzeti élethez való viszonyára nézve kifejtettem. A szellemi munkás hivatása s munkaköre annyira szorosan egybeforr egy-egy ország nemzeti életével, hogy a szellemi munkásmozgalom sohasem lehet oly értelemben nemzetközi, mint a fizikai munkásságnak vagy a nagytőkének szervezete. A nemzetközi szellemi munkásmozgalom — a tudományos együttműködést nem számítva, mely az észnek «intézményesen» biztosított, logikai, tehát egyetemes rendszerén nyugszik — mindenütt túlnyomóan a szellemi munkások anyagi sorsának javítását veszi célba, tehát gazdasági jellegű: mint ilyen gazdasági mozgalom, a fizikai munkásság és a nagytőke nemzetközi szervezeti sikereinek szuggesztíója alatt, szintén a nemzetközi organizáltságtól vár a szellemi élet munkásai számára hatékonyabb eredményeket. Mihelyt azonban ez a nemzetközi szellemi munkásmozgalom az elvont elvi magaslatok ritkább levegőjéből az egyes nemzetek szellemi

munkásainak belső konkrét problémáihoz ereszkedik alá, a további érdeközösségnek már útjában áll a sajátos nemzeti értékfelfogás és érdek: itt már pl. a magyar szellemi munkásoknak, főképp tisztviselőknek nem lehet az az érdeke, ami a cseheké, oláhoké vagy a szerbeké. Az utóbbiak rendkívül felgyarapodott munkaalkalmának és virágzásának alapja éppen a magyar szellemi munkások munkanélkülisége és pusztulása. E ponton már vége a nemzetköziségnek: itt a nacionalizmus érzelme diktálja a *verbum regens-t*. Márpedig a nacionalizmus a szellemi munkások túlnyomó részének a lelke, lényege, érdeke, kenyéradója, munkabiztosítója. A nemzet nem is egyéb, mint sajátos kultúra és szellem s ennek kifejtett hatalma. Amíg a *kilometritis* betegsége uralkodik a nemzetközi patológiában (többnyire «nemzetközi politikának» nevezik), addig a szellemi munkások érdeke (de a fizikai munkásoké is) igazában alig hozható közös nemzetközi nevezőre. A szellemi munka válsága tipikus világielenség, de minden nemzet keretén belül belső problematikájának más és más a színezete s többé-kevésbé különböző a megoldási módja. Minthogy azonban ez a krízis mégis mindenütt fontos társadalmi baj, sűrű nemzetközi tárgyalásának megvan az a haszna, hogy a figyelem világszerte nagyobb erővel fordul feléje s az egyes nemzeteket a maguk idevágó kérdéseinek megoldására sarkalja.

A szellemi munka válsága, mint láttuk, igen bonyolult, bokros probléma: sokféle kérdés sűrűn összeágazik benne. Mert a modern társadalomnak szerkezetében ez a baj nem valami kis molekuláris változás, hanem egyik legnagyobb belső rétegeltolódás. Itt csak néhány főszempontot fejtegettem a tények iránt kötelező lojalitással, nem szépítve, nem stilizálva a valóságot. Talán politikából az optimizmus verőfényesebb színeit alkalmazhattam s a jövőre nézve kedvezőbb stílusú társadalmi légvárat építhettem volna, hisz a szellemi légvárnak is megvan a maguk vonzó architektúrája. Engem azonban a rideg valóság masszív tömbje érdekelt, amely a pusztá eszmék emelőrudjaival oly nehezen mozdítható meg. Ösztönös életerőnk azonban azt súgja: higyjünk benne, hogy akaratunkkal végre mégis megmozdítjuk!